

Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ως διαδικασία και ως πρόσχημα

Μέρος 1ο

Διάγραμμα

I. Το ιστορικό πλαίσιο της εμφάνισης του νεοφιλελευθερισμού

1. Κρίσιμες μεταλλαγές στο σύγχρονο καταμερισμό εργασίας

2. Ο πυρήνας της νεοφιλελεύθερης σκέψης

II. Η παγκοσμιοποίηση ως διαδικασία και ως πρόσχημα

1. Η παγκοσμιοποίηση ως αντικειμενική ιστορική διαδικασία

2. Κίνδυνοι από το παγκοσμίως «ελεύθερο εμπόριο»

3. Η «παγκοσμιοποίηση» ως πρόσχημα

Αντί επιλόγου: για μία νέα δημοκρατική κοινωνικότητα, σε έναν πολιτισμό αλληλεγγύης σε πλανητική κλίμακα

Στο πρώτο μέρος της μελέτης γίνεται προσπάθεια να κατανοηθεί το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίστηκε η νεοφιλελεύθερη σκέψη. Ιδιαίτερως αναλύεται δι' ολίγων η μετάλλαξη του σύγχρονου διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος και οι επιπτώσεις της στον προκύπτοντα καταμερισμό εργασίας (1). Επίσης αποτιμάται κριτικά, με άκρα συντομία, η βασική δομή σκέψης του νεοφιλελευθερισμού, τόσο ως ανάλυση πραγματικότητας όσο και ως αξιολογική θέση, ως κανονιστική κοινωνική θεωρία (2).

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου ανασυνγκροτείται εν τάχει το νόημα της παγκοσμιοποίησης. Κατ' αρχάς διερευνάται η όψιμη διεθνοποίηση της δομής συσσώρευσης κεφαλαίου (1). Στη συνέχεια η ανάλυση εστιάζεται ειδικότερα στο παράδειγμα διεθνοποίησης του εμπορίου, όπως αυτή προωθείται με μοχλό τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (2). Τέλος εκτίθενται οι κύριοι λόγοι για τους οποίους η «παγκοσμιοποίηση» από ορισμένα σημεία και πέρα καταντά ιδεολογικό πρόσχημα για την επίσπευση και την εδραίωση μιας πολιτικής μακροπροθέσμως ολέθριας για το ανθρώπινο γένος και για την ισορροπία της βιόσφαιρας (3).

Θεματική περιοχή του κειμένου είναι η όψιμη παγκοσμιοποίηση, όπως αυτή συντελείται υπό τον ασερισμό του νεοφιλελευθερισμού¹. Επομένως, προκαταρκτικά, αξίζει να σταθούμε στο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η νεοφιλελεύθερη σκέψη κατάφερε να κυριαρχήσει, εκτοπίζοντας το μεταπολεμικό κεύσινισανισμό του κοινωνικού κράτους.

Ι. Το ιστορικό πλαίσιο της εμφάνισης του νεοφιλελευθερισμού

1. Κρίσιμες μεταλλαγές στο σύγχρονο καταμερισμό εργασίας

Η εμφάνιση της νεοφιλελεύθερης σκέψης² δεν υπήρξε κεραυνός εν αιθρία. Ήδη ο Φρήντριχ Χάγιεκ μεταπολεμικά, ως φωνή βοώντος εν τη ερήμω³, προαναγγέλλει βασικές διανοητικές προϋποθέσεις για μία στρατηγική εξόδου από το μεταπολεμικό «σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο», προς την παλιννόστηση ενός προκεινσιανού, βικτοριανού καπιταλισμού. Το έργο του συγκροτεί συνάμα μία φιλοσοφική δικαιολόγηση ενός καπιταλιστικού κόσμου απαλλαγμένου από θεσμικούς μετριασμούς στην ταξική ηγεμονία των κατόχων κεφαλαίου. Η αναγκαία ιστορική συνθήκη για τη δυναμική επάνοδο τέτοιων απόψεων προσφέρθηκε με την *κάμψη των αντιστάσεων του εργατικού κινήματος* και των συνδικαλιστικών του εκπροσωπήσεων. Κάμψη, η οποία βαίνει επιδεινούμενη με την έμπρακτη εφαρμογή νεοφιλελεύθερων δογμάτων στη διεύθυνση των σύγχρονων κοινωνιών, με επακόλουθο μία ακόμη σοβαρότερη πτώση τής ισχύος των εργατικών ενώσεων και των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας εν γένει.

Α. Η εργατική τάξη, όπως και αν την ορίσει κανείς, καθόλου δεν έχει εξαφανισθεί φυσικά⁴. Ωστόσο οι όροι τής κοινωνικής της ύπαρξης έχουν αλλοιωθεί⁵. Τούτο συμβαίνει υπό το βάρος φυγόκεντρων και αποδιαρθρωτικών δυνάμεων, όπως η αποβιομηχάνιση, με διάλυση συμπαγών εργατικών περιοχών και των αντίστοιχων επιπέδων κοινωνικότητας. Η αυτοματοποίηση της παραγωγής και της ανταλλαγής, η μείωση στη ζήτηση μη εξειδικευμένης εργασίας και η μεγέθυνση των υπηρεσιών. Η εκτεταμένη κατάρτιση στην αγορά εργασίας και η χρήση άτυπης εργατικής δύναμης, οι λεγόμενες ενέλικτες μορφές εργασίας⁶ και η συμπαρομαρτούσα ανασφάλεια της απασχόλησης, υπό τη δαμόκλειο σπάθη τής απόλυσης, της ανεργίας, του κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι μεγάλες εργοστασιακές μονάδες τελούν σε υποχώρηση στη βιομηχανική παραγωγή. Μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στις βιομηχανικές μονάδες καλείται να παρέχει διανοητική εργασία, με ιδιαίτερες δεξιότητες. Συγχρόνως έχουν αυξηθεί αξιωματικά οι μικρότερες παραγωγικές μονάδες, στις οποίες κατασκευάζονται τμήματα των προϊόντων, με γεωγραφική διασπορά σε διάφορα σημεία του πλανήτη. Έτσι, η ίδια η οργάνωση της παραγωγής χάνει σε κοινωνική μείξη γενεών και ειδικοτήτων, οι οποίες συνυπήρχαν στο μεγάλο εργοστάσιο.

Αυτό όμως ήταν το βασικό φυτώριο στο οποίο εκαλλιεργείτο στα μέλη τής εργατικής τάξης η συνείδηση ότι συναποτελούν τάξη «δι' εαυτήν», με ιστορική προοπτική διαφορετική από τον υπαρκτό καπιταλισμό. Η εν λόγω κοινωνική μείξη μεταξύ ετεροειδών κατηγο-

ριών εργαζομένων, όχι μόνο δεν παρεμποδίζει, αλλ' αντιθέτως ευνοούσε μία ενοποιητική συλλογική δράση τους. Δηλαδή τη στρατεύση τους για την αλληλέγγυα προάσπιση των συμφερόντων τής τάξης τους και για την κοινωνική επιβεβαίωση της τελευταίας, απέναντι στους εκμεταλλευτές τής ενωμένης εργατικής δύναμης. Αυτό διευκολυνόταν επίσης από το συγχρωτισμό τους στους ίδιους εργασιακούς χώρους επί συνεχόμενο χρόνο εργασίας, π.χ. οκτάωρο⁷.

Στις νέες συνθήκες του καταμερισμού εργασίας και συνάμα –κάτι που συνήθως αγνοείται– στις αλλαγμένες συνθήκες ταξικής κυριαρχίας, παρατηρείται κάποιο χάσμα μεταξύ των γενεών των εργαζομένων. Χάσμα σημειώνεται επίσης και ανάμεσα στις ομάδες εργαζομένων διαφορετικών εθνικοτήτων, που απασχολούνται σε τμήματα επιχειρήσεων εγκατεσπαρμένα σε διαφορετικά μέρη τού πλανήτη. Έτσι, ενώ οι βασικές επιλογές, η στρατηγική μιας επιχείρησης ή ενός ομίλου επιχειρήσεων εκδηλώνονται και υλοποιούνται σε διεθνή κλίμακα, οι όποιες συνδικαλιστικές αντιστάσεις των εργαζομένων λαμβάνουν χώρα σε τοπικό επίπεδο και εμφανίζονται αποδυναμωμένες. Σε τούτο συντελεί επίσης η προϊούσα εξατομίκευση του χρόνου εργασίας και το σπάσιμο της συλλογικής συνεύρεσης στους τόπους εργασίας. Επίσης η επιδιωκόμενη –από διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, εργοδοτικές οργανώσεις και κυβερνήσεις, σε πλήρη σύμπνοια– άρση της διάκρισης μεταξύ εργάσιμου και ελεύθερου χρόνου, ώστε ο εργαζόμενος να μην είναι σε θέση να σκέπτεται ή να κάνει τίποτε άλλο πέρα από τη χρονικώς ακανόνιστη παροχή εργασίας στον εργοδότη του (job on call).

Διαμορφώνεται μια άφωνη και νομιμόφρων μάζα μισθωτών, απασχολήσιμων και ανάλωσιμων κατά το δοκούν τού εργοδότη, εξοπλισμένου πλέον με ένα δρακόντειο διευθυντικό δικαίωμα. Πολλοί από αυτούς έχουν εσωτερικεύσει μία έμπρακτη απαγόρευση του συνδικαλιζέσθαι, από την πλευρά τής εργοδοσίας, ως συνειδητή απώθηση της συλλογικής δράσης και γενικότερα ως *στάση προσωπικής ρήξης με την εργατική κοινότητα*. Αισθάνονται ως άνθρωποι δίχως κοινωνικές αναφορές άλλες πέρα από τις προσωπικές περιστάσεις και τις ατομικές πορείες τού βίου τους, δίχως την κοινωνική ένταξη και την ιστορική μνήμη που συγκροτούν οι μακρές ιστορικές συνάψεις του ταξικού ανταγωνισμού.

Χωρίς ιστορική μνήμη, όμως, καθίσταται δυσχερής και η σύλληψη της ελπίδας, της προοπτικής για συλλογικό αγώνα προς διεκδίκηση κοινωνικής δικαιοσύνης, στο παρόν και στο μέλλον. Έτσι, αφοπλισμένοι από την ίδια τους τη συνείδηση, οι κοινωνικώς ασθενέστεροι καθίστανται ακόμη ευκολότερα χειραγωγήσιμοι από την εργοδοτική δύναμη, σε μία *εγγενώς ανισότιμη και ανελεύθερη σχέση «έναν προς έναν»*, με πλήρως προδιαγραμμένη έκβαση υπέρ τού κοινωνικά ισχυρότερου εργοδότη τους. Εξάλλου, σε αυτό το αμείλικτο παιγνίδι συμβολικής βίας και κοινωνικού δαρβινισμού, οι ανθρώπινες συνειδήσεις φορτώνονται με συνενοχή για τη συμμετοχή τους σε κοινωνικές διαδικασίες εν τη λειτουργία των οποίων οι φορείς τους είναι τα θύματα.

Β. Οι τάσεις αυτές συμβολικά ενισχύονται από την κατάρρευση του λεγόμενου κομμουνιστικού στρατοπέδου. Η επικράτηση της Οκτωβριανής Επανάστασης σηματοδοτούσε την υπέρβαση της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της κοινωνικής ζωής ως *ανοικτή ιστορική δυνατότητα*, ακόμη και για χώρες πολύ περισσότερο αναπτυγμένες από την τσαρική Ρωσία.

Βεβαίως πολύ νωρίς φάνηκε ότι η ελπίδα αυτή απέλιπε στην ίδια τη Σοβιετική Ένωση. Ωστόσο και μόνη η ύπαρξη της τελευταίας εξέτρεφε μία ενδοτικότητα των κατόχων κεφαλαίου στη Δύση, σχετικά με τη βελτίωση της κοινωνικής προστασίας της μισθωτής εργασίας, προκειμένου να αποτραπούν τα χειρότερα.

Με τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, στην πλευρά των κυριαρχούμενων διενεργείται ένας ιδεολογικός αποσυντονισμός, συνάλληλος προς τη γενικότερη αναστάτωση του κόσμου της εργασίας. Ενώ από την πλευρά των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων εξαπολύεται μία επιθετική διεκδίκηση κατ' αρχάς για αποσάθρωση του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους και εν συνεχεία για την καθυπόταξη των κοινωνιών παγκοσμίως στους κοινωνικούς και τους πολιτικούς όρους για ανεξέλεγκτη κερδοφορία του κεφαλαίου.

Αυτό το καινούργιο ιστορικό σκηνικό διαθλάται στις συνειδήσεις των ανθρώπων ποικιλόμορφα. Ως υποχώρηση της αίσθησης του συνανήκειν στην εργατική τάξη, ως απώλεια πίστης σε οραματικές αναζητήσεις, ως αποστροφή –ιδίως των νεωτέρων– προς το πολιτισμικό ήθος και τις μορφές κοινωνικότητας της ίδιας της εργατικής τάξης, με απάργηση της κοινωνικής ταυτότητας της τελευταίας. Επίσης εκδηλώνεται είτε ως πολιτική απραξία, είτε, αντιθέτως, ως προσχώρηση σε ανορθολογικά ρεύματα⁸, όπως ο ατομιστικός κυνισμός, ένας θρησκευτικός ζηλωτισμός⁹, ο εθνοφυλετισμός, ο ρατσισμός¹⁰ και η ξενοφοβία ιδίως προς τους οικονομικούς μετανάστες, δηλαδή η βασική δεξαμενή ιδεών της άκρας δεξιάς. Κατόπιν τούτων είναι μάλλον ανώδυνη ηθικολογία να παραπονούνται οι συνεργούντες στη νεοφιλελεύθερη συναίνεση για την άνοδο των κινημάτων της άκρας δεξιάς ή για τη συμμετοχή των τελευταίων σε «δημοκρατικά» εκλεγμένες κυβερνήσεις. Παρόμοια φαινόμενα σήμερα, αν δεν τελούν σε αιτιώδη σχέση προς τη νεοφιλελεύθερη διαχείριση των κοινωνιών, αποτελούν πάντως δευτερογενείς, έστω και αθέλητες, συνέπειές της.

Γ. Η εργασιακή ανασφάλεια επιδιώκεται συνειδητά από τις δυνάμεις του κεφαλαίου, με την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. *Προτείνεται περίπου ως θετική αρχή για την κοινωνική πειθαρχηση του εργατικού δυναμικού, με την αυταπάτη ότι διά του φόβου είναι δυνατόν να επιτευχθεί υψηλότερος βαθμός παραγωγικότητας.* Και συμπλέει με τη νομιμοποιητική για το καπιταλιστικό σύστημα ιδέα ότι αναπτύσσεται μία αντίθεση μεταξύ όσων εντάσσονται στις σχέσεις εργασίας και όσων μένουν εκτός. Από τη νεοφιλελεύθερη φιλολογία διασπείρεται η γνώμη ότι σήμερα «προνομιακό» είναι να έχει κανείς κάποια απασχόληση, ώστε να μπορεί να αναπαράγεται κοινωνικά, έναντι όσων έχουν την «ατυχία»¹¹ να ευρίσκονται στη σκοτεινή πλευρά του καταμερισμού εργασίας/ανεργίας. Και αντιπροτείνεται το μοίρασμα ήδη υπαρχουσών θέσεων εργασίας σε περισσότερους κατόχους, ώστε η μερική απασχόληση να καταντήσει ευφημισμός της μερικής ανεργίας, παραλλήλως προς μία διαρκή και εξουθενωτική πίεση επί των μισθών. Δηλαδή υπό το πρόσχημα της καταπολεμήσεως της ανεργίας βάλλεται συνολικά το σύστημα της μισθωτής εργασίας.

Δεν είναι σάφρον να υποτιμούμε την πρακτική δραστηριότητα αυτής της αλλοτριωτικής ιδέας στις νοοτροπίες και τις συμπεριφορές των ιδίων των εργαζομένων και των ανέργων. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, το εργατικό ζήτημα, η εξάπλωση της φτώχειας¹² και η ανεργία¹³ στον κυρίαρχο λόγο απωθούνται ως δευτερεύοντα κοινωνικά ζητήματα. Ως πρωτεύον ζήτημα, αντιθέτως, προβάλλεται η ευημερία ονομαστικών οικονομικών δεικτών, οι

εντυπωσιακές επιδόσεις του Χρηματιστηρίου, τα υψηλότερα κέρδη των επιχειρήσεων. Και όμως, η ιστορική φάση που διανύει σήμερα η ανθρωπότητα προσφέρει εξ αντικειμένου μία μοναδική ευκαιρία για συνολική αναδιευθέτηση της κοινωνικής ζωής, για αντιστοίχιση των νέων παραγωγικών δυνάμεων στις καλώς νοούμενες ανάγκες του ανθρώπινου γένους. Για μια έμπρακτη κατασφάλιση της ελεύθερης αυτοπραγμάτωσης καθενός και όλων μαζί, ως γε-
νικευμένη δυνατότητα των ανθρώπων όλης της οικουμένης και όχι ως ταξικό προνόμιο.

2. Ο πυρήνας της νεοφιλελεύθερης σκέψης

Α. Φιλοσοφικά η νεοφιλελεύθερη θεώρηση, παρά τις επιμέρους διαφορές των παραλλαγών της, ξεκινά από μία *ατομιστική προσέγγιση* της αστικής κοινωνίας. Αυτή επαναλαμβάνει κατ' αρχάς βασικά στοιχεία της αστικής συνείδησης των Νέων Χρόνων, σε εκλεκτική συγγένεια προς αναλύσεις της νεοκλασικής θεωρίας της πολιτικής οικονομίας. Ο κόσμος κατοικείται, υποτίθεται, από άτομα ασύνδετα μεταξύ τους, που κοινωνικά έρχονται σε επαφή το πρώτον μέσω της αγοράς, ως οικονομικά υποκείμενα¹⁴.

Ωστόσο, η αντίληψη αυτή αναγορεύει τη σκοπιά του επιμέρους οικονομικού υποκειμένου σε κυρίαρχη. Τη μεταφέρει αυτούσια στο σύνολο της οικονομίας, εγχώριας και διεθνούς, ως κατίσχυση της μικροοικονομικής προοπτικής επί των μακροοικονομικών θεωρήσεων. Και εννοεί να την επιβάλει στο σύνολο της κοινωνίας, ως ύπατη αρχή προς ένα ξεθεμελίωμα των κοινωνικών διαρθρώσεων. Θέλει να ξαναπλάσει τον κόσμο κατά την εξιδανικευμένη εικόνα του απομονωμένου και δήθεν αυτεξάρτητου ατόμου. Εξαιτίας της ατομιστικής της τύφλωσης, χάνει από το οπτικό της πεδίο οτιδήποτε υπερβαίνει τη δράση των ατομικών μονάδων.

Πρόκειται για μία φιλοσοφική απόπειρα να ωθηθεί ο λεγόμενος *μεθοδολογικός ατομισμός* μέχρι τις ακραίες λογικές συνέπειές του ως προς την ανθρώπινη δράση¹⁵. Σε αυτή τη φιλοσοφική ενατένιση, μεταξύ άλλων, παροράται ότι οι ατομικοί δρώντες ιστορικά μπορούν κάποτε να μεταβάλουν τη θεμελιώδη κοινωνική συνθήκη, στη βάση της οποίας προβαίνουν μέχρι τώρα σε κερδοφόρα, ανταγωνιστική και υπολογιστική οικονομική συμπεριφορά μεταξύ τους. Επίσης παραβλέπεται ότι η καπιταλιστική φύση της βασικής κοινωνικής δομής επι-
καθορίζει και τα ίδια τα κίνητρα της οικονομικής συμπεριφοράς, καθώς και τη νοοτροπία των δρώντων, επενεργώντας πίσω από τη ράχη τους. Και φυσικά από αυτή την ατομιστική ιδεολογία δεν περνά καν η ιδέα ότι, σε περίπτωση που τα άτομα θελήσουν κάποτε να μοιρασθούν με συνεργατικό τρόπο τον –ούτως ή άλλως συλλογικά παραγόμενο– κοινωνικό πλούτο, ίσως να πράττουν πλέον με τρόπους που, ως επί το πλείστον, να υπερβαίνουν τα ιδιοτελή συμφέροντα και γενικότερα την κερδαλέα νοοτροπία των επιμέρους ατόμων.

Διαισθάνεται κανείς τον αιτιώδη σύνδεσμο του ανωτέρω ατομιστικού σολιψισμού με την κατ' εξοχήν χώρα στην οποία η ατομιστική παράδοση υπήρξε ανέκαθεν θαλερή, τόσο ως αυθόρμητη ιδεολογία όσο και ως πρωτοφιλοσοφική αφετηρία στις επιστήμες του ανθρώπου. Συνδυασμένη μάλιστα με το καλβινιστικό *credo* ότι ο Θεός βοηθά όσους είναι σε θέση να βοηθήσουν τον εαυτό τους. Πρόκειται βεβαίως για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, δηλαδή τη χώρα η οποία, επιπλέον, έχει απομείνει ως η μοναδική υπερδύναμη στον πλανήτη. Τη χώρα από την οποία εκπορεύεται το πιο επιθετικό καπιταλιστικό πνεύ-

μα. Συχνά μάλιστα και διά της στρατιωτικής βίας ή με την υποστήριξη δικτατορικών και ανελεύθερων καθεστώτων όπου γης, αρκεί αυτά να είναι πιστά στην «ελευθερία τής αγοράς», όπως παλαιότερα στην «καταπολέμηση του κομμουνισμού».

Η νεοφιλελεύθερη μεταφυσική προοσιέται ότι αγνοεί την ανάγκη υπερατομικών ρυθμίσεων, μέσα από τις οποίες και μόνο καθίσταται δυνατή η ίδια η ασφαλής ύπαρξη και η ελεύθερη δράση των επιμέρους ατόμων, εν κοινωνία προς τους άλλους¹⁶. Η παχυλή της άγνοια γύρω από την κλασική σκέψη τής νεωτερικότητας την καθιστά ανίκανη ή απρόθυμη να κατανοήσει ότι, σε περίπτωση που η αγορά αφεθεί παντελώς «ελεύθερη», δηλαδή ασύδοτη, τότε η κοινωνία των ιδανικών Ροβινσώων θα εκτραπεί σε γενικευμένο πόλεμο όλων εναντίον όλων. Σε ζούγκλα δηλαδή, στην οποία ο μόνος «νόμος» που θα μετρά θα είναι η θέληση του ισχυρότερου και η επιβολή της έναντι των άλλων. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο οι φιλόσοφοι της πρώιμης νεωτερικότητας είχαν συλλάβει την ιδέα ενός δεσμευτικού κοινωνικού συμβολαίου¹⁷, χάρις στις γενικευτικές ρυθμίσεις τού οποίου να γνωρίζουν δημοσίως οι πάντες –και όχι μόνο οι ανεξάρτητοι εμπορευματοκράτοχοι¹⁸– τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις βασικές υποχρεώσεις τους.

Αξίζει να τονισθεί με τη μεγαλύτερη δυνατή έμφαση ότι η νεοφιλελεύθερη διόπτρα διαφοροποιείται σημαντικά από τους κλασικούς τής πολιτικής οικονομίας, π.χ. από τον Άνταμ Σμιθ. Για τους κλασικούς θεωρητικούς, αντιθέτως¹⁹, όχι μόνο η οργάνωση κρατικών δομών είναι απαραίτητη για την εξασφάλιση των κοινωνικών και των πολιτισμικών προϋποθέσεων για την κοινωνική αναπαραγωγή. Όχι μόνο η παρέμβαση του Κράτους στις ίδιες τις διαδικασίες παραγωγής και ανταλλαγής είναι απολύτως αναγκαία. Αλλά επιπλέον το Κράτος βαρύνεται με την *ηθική* υποχρέωση να μεριμνά για την αναδιανομή τού κοινωνικού πλούτου, με στόχο την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Ναι μεν η οικονομική ενσωμάτωση των ατόμων διενεργείται μέσω της αγοράς. Αλλά η κοινωνική ενσωμάτωσή τους δεν μπορεί παρά να γίνεται με τη διαμεσολάβηση της κρατικής δράσης. Και σε κάθε περίπτωση τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη καταλαμβάνονται από γενικούς κανόνες δικαίου, τυχόν παραβίαση των οποίων μπορεί να κινητοποιεί μέσα κρατικού καταναγκασμού.

Για τους ιδαλγούς τού νεοφιλελευθερισμού, τουναντίον, η επικοινωνία των οικονομικών υποκειμένων πρέπει να αφήνεται ολότελα «ελεύθερη». Κατ' αυτούς, η ελευθερία τής αγοράς φαλκιδεύεται, οσάκις οι οικονομικές συναλλαγές διαμεσολαβούνται από θεσμούς ή λειτουργία των οποίων εκπέμπει εξωτερικούς καταναγκασμούς επί της οικονομίας τής αγοράς. Τέτοιοι θεσμοί είναι η κρατική παρέμβαση, η δημόσια φορολογία, το κράτος πρόνοιας, τα εργατικά συνδικάτα, τα κοινωνικά και τα οικονομικά δικαιώματα κ.λπ. Άρα, αν καταργηθούν τα «εμπόδια» που προκύπτουν από αυτούς τους (διαβαλλόμενους) θεσμούς, τότε, υποτίθεται, η «οικονομία» θα σημειώσει καλύτερες επιδόσεις²⁰. Και εν πάση περιπτώσει, καθώς λέγεται, με «λιγότερο κράτος» πετυχαίνεται περισσότερη ελευθερία υπέρ των ατόμων. Κατ' αυτή τη μανιχαϊκή αντίληψη, η οικονομία τής αγοράς εκπροσωπεί τον κατ' εξοχήν πόλο τής «ελευθερίας», ενώ το Κράτος εκπροσωπεί τον αντιθετικό πόλο τού καταναγκασμού, ως αντίβαρο στην ελευθερία. Κάτι σαν μία διαμάχη μεταξύ του καλού και του κακού, οικεία σε μία ακόμη, διάχυτη και ωστόσο αρκετά εδραιωμένη, έμμονη ιδέα τής αμερικανικής κοινωνίας.

Ο νεοφιλελεύθερος οίστρος δαχτυλοδείχνει ως υπεύθυνο για όλα τα δεινά των σύγχρο-

νων κοινωνιών το «σοσιαλιστικό δογματισμό» του παρελθόντος. Ως τέτοιον εννοεί απλώς –τουλάχιστον στις δυτικές χώρες– την κοινωνική και την οικονομική πολιτική κείνσιανου τύπου. Όσοι τυχόν πολιτικοί σχηματισμοί εμμένουν σε προγράμματα διατήρησης του κοινωνικού κράτους κατηγορούνται ως «συντηρητικοί» και ως φορείς πολιτικού «λαϊκισμού», αφού συνεχίζουν να προσμετρούν το περίφημο «πολιτικό κόστος» στις επιλογές τους. Φερ' ειπείν, η νεοφιλελεύθερη πολιτική υποκρίνεται ότι κόπτεται για τη μοίρα των ασθενούντων ατόμων, για την ελευθερία επιλογής ιατρού από τον ασθενή, ενώ την ίδια στιγμή μοχθεί σταθερά για την κατάργηση του συστήματος κοινωνικής προστασίας, του δημόσιου συστήματος υγείας.

Εκθειάζει ένα φαντασιώδες «άτομο», με πλήρη αφαίρεση των κοινωνικών και των ταξικών προσδιορισμών καθενός. Η «ελευθερία» που διεκδικεί για τα κοινωνικώς αδιαφοροποίητα «άτομα» δεν είναι άλλη από την οικονομική ελευθερία του ανθρώπου ως κατόχου κεφαλαίου, ως επενδυτή, κερδοσκόπου ή καταναλωτή. *Είναι κατ' ουσίαν μία σειρά από ανισωτικές, προνομιακές ευχέρειες του πράττειν, που συνδέονται με την κατοχή πλούτου από μία κοινωνική μειοψηφία*²¹. Εν τέλει αποδεικνύεται ότι είναι ένα επίχρησμα της ουσιαστικής ανισότητας και της πραγματικής ανελευθερίας των περισσότερων ανθρώπων, που στερούνται ιδίων μέσων για την ικανοποίηση των εύλογων αναγκών τους.

Β. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος παροτρύνει με φορτικότητα κόμματα και κυβερνήσεις να απαλλαγούν ανοικτά από ευθύνες που είχαν αναλάβει στο παρελθόν ως προς την προαγωγή και τη διατήρηση της γενικότερης κοινωνικής ευημερίας, ιδίως υπέρ των αδυνάτων. Κόμματα και κυβερνήσεις παρακινούνται μάλιστα να πάψουν να υπολογίζουν το «πολιτικό κόστος» που θα συνεπαχθούν –εις βάρος της ίδιας τους της εκλογικής βάσης– οι θεραπευτικές υποδείξεις του νεοφιλελευθερισμού. Ας μη διαφύγει της προσοχής ότι οι τελευταίες χρησιμοποιούν εν προκειμένω εμφαντικές μεταφορικές εκφράσεις, του είδους «ηλεκτροσόκ» και «τόλμηρή χειρουργική επέμβαση».

Πρακτικώς αυτό σημαίνει ότι τα κόμματα εξουσίας και οι κυβερνήσεις που αυτά σχηματίζουν ενθαρρύνονται από τους μύστες του νεοφιλελευθερισμού να πάψουν συνειδητά να τείνουν ευήκοον ους στα αιτήματα της κομματικής τους βάσης, δηλαδή της μεγάλης πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος. Μολονότι εκλέγονται με όλους τους τύπους του δημοκρατικού πολιτικού παιγνιδιού, οι κυρίαρχοι πολιτικοί σχηματισμοί γίνονται δέσμιοι προνομιούχων ομάδων και ισχυρών οικονομικών υποκειμένων, με ιδιαίτερα και ιδιοτελή συμφέροντα²². *Με την απόσπαση της οικονομίας από την πολιτική, οι αξιώσεις επιβολής των ισχυρότερων ιδιωτών (volontés particulières) διεκδικούν να επικυρώνονται ευθέως ως κανόνες με δημόσια ισχύ, δίχως όμως δημόσια συζήτηση και διαβούλευση.*

Η θέσπιση τέτοιων κανόνων θεωρείται περίπου ως υπόθεση ιδιαίτερης συμφωνίας ανμεσα στα μέλη μιας ολιγαρχικής ομάδας, όπως περίπου σινέβαινε στα φιλελεύθερα πολιτεύματα με τιμηματική (censitaire) ψήφο, πριν από τη δημοκρατική καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας. Αυτό γίνεται αντιληπτό, ας πούμε, στον τρόπο με τον οποίο οι πιέσεις των πολυεθνικών εταιρειών αποκρυσταλλώνονται, συνήθως εν κρυπτώ και μακριά από αδιάκριτα βλέμματα των πολιτών, σε κανόνες για το παγκόσμιο εμπόριο ή για τις επενδύσεις. Καίτοι οι κανόνες αυτοί επιβάλλονται ως υποχρεωτικοί για τις διάφορες χώρες, με

ιδιαίτερα κυρωτικό φορτίο μάλιστα, ωστόσο προκύπτουν δίχως δημόσια συζήτηση στα εθνικά κοινοβούλια και εν γένει στη δημόσια σφαίρα επικοινωνίας. Επίπτωση είναι φυσικά η ακόμη μεγαλύτερη διάβρωση του δημόσιου χώρου και η έτι επαχθέστερη περικλοπή της δημοκρατικής λειτουργίας των πολιτευμάτων.

Τα κόμματα εξουσίας και οι κυβερνήσεις καλούνται να ενστερνισθούν αξιολογικά την ταξική οπτική γωνία των κατόχων κεφαλαίου, αδιαφορώντας εντελώς για το συνεπαγόμενο «πολιτικό κόστος». Δηλαδή *θραύοντας τις σχέσεις πολιτικής αντιπροσώπευσης, προς ανεπανόρθωτη βλάβη της ίδιας της πολιτικής δημοκρατίας*²³. Η δραστικότητα του εκλογικού δικαιώματος μειώνεται, η εκλογική διαδικασία απαξιώνεται. Το ίδιο το φάσμα των προσφερόμενων εναλλακτικών επιλογών καθίσταται προβληματικό, αφού από αυτό αποκλείονται ευρύτερες κοινωνικές προσδοκίες απάδουσες προς τα συμφέροντα των ισχυρότερων μερίδων της άρχουσας τάξης. Οι πρώτες σχετίζονται με ανάγκες, ενώ οι δεύτερες προσανατολίζονται σε κέρδη.

Εξάλλου, στη νεοφιλελεύθερη παραφθορά του δημοκρατικού πολιτεύματος²⁴, η δημοκρατία εξαντλείται στην υπεράσπιση –υποτίθεται– των δικαιωμάτων του ανθρώπου, πρωτίστως της ατομικής ιδιοκτησίας και της οικονομικής ελευθερίας των κατόχων κεφαλαίου. Αλλά και αυτά ακόμη τα δικαιώματα *εκλαμβάνονται ως οιονεί προπολιτικά δικαιώματα του ατόμου και όχι του πολίτη*, αφού έχουν διαρραγεί οι όροι ενός κοινωνικού συμβολαίου. Δεν είναι συμπτωματικό, επομένως, ότι το νεοφιλελεύθερο νεφέλωμα ιδεών κατά κανόνα εχθρεύεται την ιδέα ενός «κοινωνικού συμβολαίου» ή ότι το μόνο διατομικό σύμφωνο που αναγνωρίζει είναι κατ' ουσίαν ένα *contrat des riches*. Σε αυτό γίνεται ακατάσχετα λόγος για «αγαθά» προς διανομή και κυκλοφορία μεταξύ ιδιωτών, όχι όμως και για *δημόσια αγαθά* ή για κάποιο κοινό αγαθό, που θα άξιζαν να διαφυλαχθούν και μάλιστα προς όφελος των κατ' ιδίαν ατόμων.

Γ. Δεν δίνεται εδώ η κατάλληλη ευκαιρία για ανασκευή της παραπάνω απίστευτης φιλοσοφικής αφέλειας και συνάμα ταξικής αλαζονείας. Αρκεί μόνο να παρατηρηθεί ότι αυτή, ως οικονομική θεωρία, βασίζεται σε δύο τελείως ανεδαφικές παραδοχές. Η πρώτη υποθέτει αυθαίρετα μία τέλεια πληροφόρηση ανάμεσα στους δρώντες στην αγορά, στα υποκείμενα της οικονομικής δραστηριότητας. Κατά κανόνα υποθέτει επίσης συνθήκες τέλει ανταγωνισμού ανάμεσά τους. Η δεύτερη παραδοχή υπολαμβάνει, εξίσου δογματικά, ότι στην κοινωνία ο καθένας μπορεί και πρέπει να εκφράζει στόχους απολύτως ατομικούς. Δίχως συλλογικότητες που θα κιβδηλώναν τα αποτελέσματα της σκόπιμης οικονομικής δράσης καθενός ατόμου.

Πρόκειται ασφαλώς για μία εξωραϊστική εικόνα ανόθευτης λειτουργίας της κεφαλαιοκρατικής αγοράς. Διότι *καμία καπιταλιστική οικονομία δεν μπορεί να λειτουργήσει με παρόμοιο τρόπο στην πράξη*. Ακόμη και στις οικονομίες ελεύθερης αγοράς των αγγλοσαξονικών χωρών, η ιστορική συγκρότηση του Κράτους και η ρυθμιστική του παρεμβατικότητα συνεχίζουν να καθιστούν αναπόδραστες πλείστες όσες προσμείξεις και παρεμβάσεις στην αγορά. Είτε διότι τούτο απαιτείται από το ίδιο το συμφέρον της αναπαραγωγής των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής. Π.χ. για την εξασφάλιση των εξωτερικών όρων αναπαραγωγής των σχέσεων αυτών, με τη δημόσια υγεία, τη δημόσια παιδεία,

την άμυνα, την εσωτερική ασφάλεια, τους κρατικούς μηχανισμούς. Η ακόμη για τη διαμεσολάβηση της κρατικής εξουσίας στο ίδιο το παιχνίδι του ανταγωνισμού, π.χ. με νομοθετικές ρυθμίσεις για τον αθέμιτο ανταγωνισμό ή για τη θεραπεία κρίσεων που η ίδια η αγορά προξενεί. Είτε διότι λαμβάνουν χώρα ρυθμίσεις υπό την πίεση της κοινής γνώμης, οργανωμένων δυνάμεων μισθωτής εργασίας, μη κυβερνητικών οργανώσεων κ.λπ.

Άλλωστε, ας μην ξεχνούμε, η ροπή της ταξικής πάλης συχνά έχει οδηγήσει σε κατακτήσεις και σε βελτιωμένες θέσεις των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας ή και των απόκληρων της κοινωνίας. Οι κατακτήσεις αυτές δεν απέρρευσαν μονάχα από αγώνες του εργατικού κινήματος, αλλά και από κοινωνικές συνεννοήσεις με την ίδια την αστική τάξη. Παλαιότερα εναντίον παρωχημένων κοινωνικών τάξεων, όπως η γαιοκτημονική αριστοκρατία, και πιο πρόσφατα είτε απέναντι σε αλλοδαπές και ανταγωνίστριες αστικές τάξεις είτε απέναντι σε μερίδες της ίδιας της εγχώριας αστικής τάξης.

Ο ιστορικός καπιταλισμός έχει επιφέρει, λοιπόν, αλλοιώσεις στην ίδια τη διαμόρφωση της αγοράς και έχει επιβάλει σε αυτή ποικίλα ρυθμιστικά πλέγματα. Η συγκρότηση ενιαίου οικονομικού χώρου, αλλά και η ίδια η μακροοικονομική σταθερότητα είναι αδύνατο να αφεθούν στις περιφημες δυνάμεις της αγοράς. Το ιστορικό μάθημα του κραχ του 1929 και η αδήριτη ανάγκη για ένα New Deal, στη δεκαετία του 1930, δεν έχουν αφομοιωθεί, φαίνεται, ούτε καν από τους ιθύνοντες σήμερα στη χώρα που το πυροδότησε, δηλαδή και πάλι στις ΗΠΑ. Εξάλλου ύστερα από καθέναν από τους δύο παγκόσμιους πολέμους εξερχόταν ενισχυμένος ο παρεμβατικός ρόλος του Κράτους. Συγχρόνως η φορά των ταξικών αγώνων, τόσο στο πολιτικό όσο και στο οικονομικό πεδίο, ωθούσαν προς την επιλογή σημαντικών τομέων του κοινωνικού και του οικονομικού βίου εν πολλοίς να θεθούν εκτός εμπορευματικών σχέσεων, όπως η παιδεία, η υγεία, η πρόνοια, ακόμη και ορισμένες πλευρές των εργασιακών σχέσεων.

Η νεοφιλελεύθερη, ενίοτε και αναρχοκαπιταλιστική, φιλοσοφική προσέγγιση, σε αδρές γραμμές, ανοικτά προτείνεται από ορισμένα μόνο θεωρητικά ρεύματα (όπως η νεοαυστριακή οικονομική σχολή²⁵, ο Φρ. Χάγιεκ²⁶, ο Ρ. Νόζικ²⁷, ο Τζ. Μπιουνκάναν²⁸, η σχολή του Σικάγο, ο Μ. Φρήντμαν κ.ά.), ουδόλως τυχαίως κυρίως αμερικανικής προελεύσεως σήμερα. Δεν έχει καταφέρει να καταστεί επικρατούσα στις επιστήμες του ανθρώπου σήμερα και εντυγχώς. Αντιθέτως, αυτό που δεσπάζει στον κατεστημένο δημόσιο λόγο καθημερινά είναι μία αφιλοσόφητη και δήθεν ρεαλιστική απεικόνιση της «σύγχρονης» πραγματικότητας. Την εικόνα αυτή ενστερνίζονται, πνευματικά και πολιτικά, άνθρωποι και κόμματα πρωτίστως συντηρητικού και νεοφιλελεύθερου προσανατολισμού. Την ασπάζεται όμως, σε γενικές γραμμές, και μία απέραντη σειρά από πολιτικούς, επιστήμονες και διαμορφωτές της κοινής γνώμης, πολύ πέραν της παραδοσιακής δεξιάς, με ποικίλες ιδεολογικές αναφορές.

(Το II Μέρος και το τέλος του άρθρου θα δημοσιευθούν στο επόμενο τεύχος)

Σημειώσεις

1. Η παρούσα μελέτη αφορμάται από ορισμένες κριτικές και καλοπροαίρετες παρατηρήσεις, που έγιναν γυρω από ένα μικρό βιβλίο μου, *Η ανακίηση του μέλλοντος. Πέρα από τη νεοφιλελεύθερη κυριαρχία*, εκδόσεις Νησος, Αθήνα 1999, 120 σελίδες. Ωστόσο, παρότι κατά κάποιον τρόπο αποτελεί επίλογόμυνα στο βιβλίο αυτό, το κείμενο διαθέτει αυτοτελή μορφή. Οι παρατηρήσεις αυτές έγιναν από τους Ανδρέα Πανταζόπουλο, Γιάννη Μπαλάφα και Στέλιο Μπαμπά, σε άρθρα των δύο πρώτων στην εφημερίδα *Αιγή* και τον τρίτον στην πολιτική επιθεώρηση *Άλφα*, πράγμα για το οποίο τους ευχαριστώ δημοσίως.

Τα κείμενά τους με παρακίνησαν να σκεφθώ ορισμένα πράγματα τα οποία υπονοούνται ή λανθάνουν στο βιβλίο. Με το παρόν κείμενο, πάντως, μου δίνεται η ευκαιρία να τα διασαφηνίσω, αναπτύσσοντας περαιτέρω τον προβληματισμό μου. Παραλείπω σκοπίμως μία σειρά σκέψεων σχετικά με το πεδίο της θεσμοποιημένης ελευθερίας από τη σκοπιά μιας κριτικής θεωρίας της δικαιοσύνης. Πάντως προλεγόμενα ως προς το ζήτημα αυτό περιέχονται στο βιβλίο μου, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, εκδόσεις Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995. Κάποιες συναφείς σκέψεις περιέχονται ακόμη στο πρόσφατο βιβλίο μου, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2000.

2. Μία εξαιρετική ανάπτυξη του πρόμου πλαισίου ιδεών της, με επίκεντρο μάλιστα το έργο του Χάγκελ, σε συγκριτική επισκόπηση προς το κλασικό φιλελεύθερο επιχείρημα, περιέχεται στο βιβλίο του Μανόλη Αγγελίδη, *Φιλελευθερισμός: κλασικός και νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, εκδ. Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993. Για μία πολυπαραμετρική προσέγγιση της νεοφιλελεύθερης πολιτικής πρακτικής, βλ. Τάκη Φωτόπουλου, *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 1993.

3. Ήδη με το κινδυνολογικό βιβλίο του, *Ο δρόμος προς τη δουλεία* (1943), ελλ. μτφρ. εκδ. Κ.Π.Ε.Ε., Αθήνα 1985.

4. Κάτι τέτοιο δεν έχει υποστηριχθεί ούτε καν από τους Αντρέ Γκορξ, *Αντίο στο προλεταριάτο*, ελλ. μτφρ. εκδ. Νέα Σκέψη, Αθήνα 1986, και Κλάους Όφφε, *Κοινωνία της εργασίας*, ελλ. μτφρ. εκδ. Νήσος, Αθήνα 1993, και-τοι αυτοί φρονούν από κοινού –από πολιτικώς αποχλινουσες θέσεις, πάντως– ότι στον ύστερο καπιταλισμό η σφαίρα της εργασίας και της παραγωγής έχει ατωλέσει αμετάκλητα την ικανότητά της να οργανώνει την κοινωνία. Πρβλ. όμως Jeremy Rifkin, *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της. Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάσμα της μετά-την-αγορά εποχής*, ελλ. μτφρ. εκδ. «Νέα Σύνορα»-Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996, ιδίως σσ. 57 κ.ε.

5. Δίχως αυτό να σημαίνει φυσικά ότι επέρχεται το τέλος της κοινωνίας της εργασίας. Εντελώς ενδεικτικά βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Δημήτρη Χαράλαμπη, *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1998, σσ. 191-220. Και του Γιώργου Σταμάτη, *Οικονομικά Μαργκινάκια*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 169-92.

6. Μία αποτίμηση από την εφαρμογή τους στην πράξη ευρίσκεται στο βιβλίο του Γ. Σταμάτη, *ό.π.*, σσ. 125-42. Βλ. και Άρι Καζάκου, *Το Εργατικό Δίκαιο στην Πράξη*, εκδ. Σάκουλα, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 25 κ.ε.

7. Βλ. Δημήτρη Τραυλού-Τζανετάτου, «Η απορρύθμιση του χρόνου εργασίας», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, 1997, σσ. 867 κ.ε.

8. Βλ. τις διαφορετικές σκέψεις του Ιγνάσιο Ραμονέ, *Γεωπολιτική του Χάους*, ελλ. μτφρ. εκδ. Πόλις, Αθήνα 1998, σσ. 92 κ.ε., 106 κ.ε. Επίσης, Τάκη Φωτόπουλου, *Θρησκεία, αυτονομία, δημοκρατία. Η άνοδος του νέου ανθρωπολογισμού*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2000, σσ. 81 κ.ε., Σάββα Μιχαήλ, «Παγκοσμιοποίηση και αλλοτρίωση», *Οιτιπία*, αρ. 39, 2000, σσ. 87-95.

9. Δες ιδίως Τ. Φωτόπουλου, *ό.π.*, σσ. 13-80.

10. Κοίτα ιδίως το επίμετρο στο βιβλίο του Ζήση Παπαδημητρίου, *Ο ευρωπαϊκός ρατσισμός. Εισαγωγή στο φινετσό μίσος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σσ. 289 κ.ε.

11. Ουσιαστικά πρόκειται για κοινωνικώς προσδιοριζόμενη αδικία και όχι για «απλή» ατυχία στην προσωπική βιογραφία καθενός μεμονωμένου ατόμου. Αυτό είναι μία κρίση από τη σκοπιά μιας θεωρίας δικαιοσύνης η οποία, αν μη τι άλλο, δεν εκλαμβάνει το υπάρχον ως αντόχημα δικαιωμένο.

12. Μία πολύ καλή εισαγωγή στο ζήτημα, με αναφορές κυρίως στη Γαλλία, στη Σκανδιναβία και τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, περιέχει ο τόμος με επιμέλεια του Φρανσουά-Ξαβιέ Μερριέν, *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, ελλ. μτφρ. εκδ. Κατάφι, Αθήνα 1996.

13. Βλ. τις μελέτες των Μ. Χλέτσου, Δ. Κατσορίδα, Χ. Ναζάκη, Η. Ιωακείμογλου, Α. Καρασαββόγλου, Ανερ-

γία. Μίθοι και πραγματικότητα, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1998. Γ. Σταμάτη, *ό.π.*, σσ. 37 κ.ε., 67 κ.ε., 79 κ.ε., 95 κ.ε.

14. Βλ. τη διατεραστική ανάλυση του Διονύση Δρόσου, στα κείμενά του, «Κοινωνία ή αγορά;», *Οιποτία*, αρ. 15, 1995, σσ. 91-101, με αιτιάσεις ιδίως στο έργο του Χάγκεκ, και «Αγορά, πολιτεία και πολιτική απόφαση: τα όρια του νεοφιλελεύθερου αντι-κρατισμού», *Αξιολογικά*, αρ. 11-12, σσ. 326-67. Στο ίδιο τεύχος, βλ. ακόμη Θεόδωρου Παπαϊωάννου, «Η μεθοδολογική συγκρότηση της αγοράς και ο ρόλος του δικαίου στην πολιτική θεωρία του Χάγκεκ», σσ. 368-412. Επίσης, Πάνου Μαραβέλια, «Η νεοφιλελεύθερη θεμελίωση της ηθικής: Ο Χάγκεκ ως κριτικός της κοινωνικής δικαιοσύνης», *Αξιολογικά*, αρ. 3, 1992, σσ. 56-87.

15. Μέχρι σε σημείο ώστε η νεοφιλελεύθερη θεωρία να αυτοεγκλωβίζεται σε φιλοσοφικούς αζέτεραστα προβλήματα ανάπτυξης επιχειρήματος, όπως στο έργο του Ρόμπερτ Νόζικ. Βλ. εκτεταμένη κριτική της αποκαλούμενης libertarian θεωρίας δικαιοσύνης σε Κώστα Σταμάτη, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, *ό.π.*, πέμπτο κεφάλαιο.

16. Ο νεοφιλελευθερισμός προβαίνει εξαρχής σε «καταγγελία της αξιακής ολότητας, αποδοχή του κοινωνικού κατακερματισμού ως φυσικού χαρακτηριστικού της κοινωνίας και συνακόλουθα κατανόηση της κοινωνίας ως μη αξιακής ιστορικής ολότητας. Αυτό οδηγεί σε απάντηση της πολιτικής, περιορισμό της αναδιανομής, απορρύθμιση. Πίσω από τον θεωρητικό αγνωστικισμό περνάει η πολύ ορθολογιστική ταξική πολιτική που επιδιώκει χαλαρή αγορά εργασίας, ξήλωμα του εργατικού μισθού, υποκατασχόληση και λόγω αυτών αύξηση των κερδών» (Κ. Ψυχοπαίδη, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1997, σ. 219).

17. Μία συνεκτική παρουσίαση της συμβολαιακής ιδέας προτείνει η μελέτη του Παύλου Σούρλα, «Πρόσωπα και πολίτες. Όψεις του φιλελευθερισμού και του κοινωνικού συμβολαίου», επιθ. *Ισοπολιτεία*, τόμος 1.1, 1997, σσ. 93-160.

18. Κάτι που, ως επί το πολύ, έχει διαφύγει σε μαρξιστικές αποτιμήσεις της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου.

19. Βλ. την εμβριθή ανάλυση των Διονύση Δρόσου, *Αγορά και κράτος στον Άνταμ Σμιθ. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νεο-φιλελευθερισμού*, εκδ. Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994. Και Κ. Ψυχοπαίδη, «Ο Α. Smith και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», επιθ. *Αξιολογικά*, αρ. 1, 1990, σσ. 7-91.

20. Με πλήρη αποσιώπηση, βεβαίως, αλλά και αδιαφορία ως προς τα τεράστια κοινωνικά και οικολογικά κόστη, που προκαλούνται από τις επιχειρήσεις σε μακροοικονομική κλίμακα. Με τέλεια απόκρυψη του γεγονότος ότι ο λανθάνων ανορθολογισμός του συστήματος ανά πάσα στιγμή μπορεί να πυροδοτήσει μια τεράστια χρηματιστική αναταραχή, ακόμη και με κάποια ασήμαντη αφορμή. Και πολλά άλλα.

21. Δεν είναι ακριβώς αυτή η ιθύνουσα ιδέα του Αμάρτυα Σεν, στην επανεκτίμηση της ισότητας/ανισότητας που αυτός έχει επιχειρήσει. Βλ. μία κριτική αποτίμηση της προσέγγισης του Σεν σε Κ. Σταμάτη, «Η ισότητα στον Αμάρτυα Σεν και στην κριτική της πολιτικής οικονομίας», του ίδιου: *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, *ό.π.*, σσ. 261-92.

22. Βλ. και τη μελέτη «Δημόσιος χώρος και δημοκρατία στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα», στο βιβλίο μου, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, *ό.π.*, σσ. 42-79.

23. Βλ. και Δ. Χαράλαμπε, *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση*, *ό.π.*, ιδίως σσ. 227 κ.ε.

24. Μία περαιτέρω εξέταση των επιπτώσεων της γενικευμένης κοινωνικής απορρύθμισης –που συνδέεται αξεδιάλυτα με τη νεοφιλελεύθερη αναδόμηση των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών– στην ίδια την πολιτική δημοκρατία επιχειρείται από τον Μανόλη Αγγελίδη, *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2000, ιδίως στο πρώτο κεφάλαιο.

25. Βλ. την ευθύβολη κριτική του Σταύρου Ιωαννίδη, *Ανταγωνισμός, Αγορά και Δημοκρατία. Μια κριτική της νεοαυστριακής οικονομικής θεωρίας*, εκδ. Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993.

26. Κριτική του έργου του στην ελληνική βιβλιογραφία γίνεται, μεταξύ άλλων, στα κείμενα που παρατέμπονται στις υποσημειώσεις 2 και 14. Πρβλ. John E. Roemer, «An Anti-Hayekian Manifesto», *New Left Review*, 211, 1995, σσ. 112-29.

27. Βλ. υποσημ. 15.

28. Βλ. την έξοχη μελέτη του Γιάννη Βούλγαρη, «Συνταγματικά δεσμά στον Λεβιάθαν. Νεοφιλελεύθερο κοινωνικό συμβόλαιο κατά του κοινωνικού κράτους: μια κριτική της θεωρίας του J.M. Buchanan», επιθ. *Αξιολογικά*, αρ. 5, 1993, σσ. 36-74.

Πανχρωματική μήτρα, 1982